

Intelektualiosios lietuvių literatūros problema: Ramūno Klimo atvejis

<https://doi.org/10.51554/Coll.21.47.07>

Anotacija: Straipsnyje pristatomos kognityvinės poetikos galimybės analizuojant sudėtingus, daugiasluoksnius intelektualiosios lietuvių literatūros tekstus ir bandant užčiuopti formaliuosiuose elementuose slypinčią šio tipo tekstų specifiką ir gylį. Remiantis Peterio Stockwello siūloma kognityvinės poetikos koncepcija, aptariamos schemų, kognityvinės deiksės ir deiktinio perkėlimo sąvokos, leidžiančios iširti ir apibūdinti teksto konstravimo principus. Šaltiniu pasirinkta intelektualiosios literatūros atstovu vadinamo Ramūno Klimo apysaka *Gintė ir jos žmogus*. Kognityvinės poetikos aspektu išanalizavus Klimo apysakai būdingas schemas ir deiksių naudojimą, tokios priemonės, kaip įvairių deiktinių kategorijų maišymas, schemų pertvarkymas, laikomos vienu būdų skaitymo procese nuolat kurstyti skaitytojo smalsumą ir dėmesį. Kartu šios priemonės sulėtina skaitymo procesą, apsunkina teksto suvokimą ir interpretaciją – taip aktyvuojama Reuveno Tsuru apibūdinama *uždelstoji* kategorizacija. Kad šis struktūriškai sudėtingas Klimo tekstas būtų iki galo suprantamas, išryškėtų minėtų rašymo formų prasmės, jis turėtų būti skaitomas pasitelkus ezopinį kodą, aktualizuojamą tekste esančių užuominų apie sovietinio, autoriaus gyvento, laikotarpio kritiką. Remiantis Klimo apysaka daroma išvada, kad paslėptam pranešimui koduoti intelektualiosios literatūros tipas itin parankus būtent dėl aktyvuojamos *uždelstosios* kategorizacijos, reikalaujančios mentalinių pastangų, – taip skaitytojas paruošiamas refleksijoms, būtinoms ezopiniam pranešimui suprasti.

Raktažodžiai: intelektualioji lietuvių literatūra, kognityvinė poetika, kategorizacijos mechanizmai, kognityvinė deiksė, schemų teorija, Ramūnas Klimas.

Lietuvių literatūrologijos diskurse intelektualiosios literatūros sąvoka, nors vartojama ganėtinai dažnai, iki šiol nėra apibrėžta ir aiškiai apibūdinta. Aleksandras Krasnovas *Literatūros terminų žodyne* teigia, kad intelektualinius romanus kūrė Saulius Tomas Kondrotas, Icchokas Meras, Vytautas Martinkus, Romualdas

Lankauskas¹; Vytautas Kubilius knygoje *XX amžiaus literatūra*, kalbėdamas apie Martinkų, mini, kad šis autorius intelektualizavo lietuvių romano pasakojimą². 2001 m. išleistoje *Lietuvių literatūros enciklopedijoje* intelektualiosios literatūros apibrėžimo ar atskiro skyrelio, skirto šiam literatūros tipui aptarti, nėra, nors ir šiame leidinyje kai kurie autoriai, pvz., Ramūnas Klimas, Martinkus, vadinami intelektualiosios literatūros atstovais (štai Jūratė Sprindytė apie Klimą rašo, kad „[A]psakymų ir apysakų rinkiniuose *Paukščių lesinimo šventė* (1971), *Atostogos po Aukštaitijos pilnatimi* (1976) užsiangažavo kaip vienas pirmųjų intelektualiosios prozos kūrėjų, analizuojantis savo kartos dvasinę savijautą“³). Tam tikri intelektualiojo romano skiriamieji bruožai, specifika bandomi užčiuopti ir apibūdinti minėtame Krasnovo parengtame *Literatūros terminų žodyne*, minint, kad tai „[...] romanas, kurio struktūrą lemia filosofinių svarstymų įtampa. [...] konflikto ašis – vidinė herojaus kova su savimi, išplėtoti filosofiniai disputai, skirtingų gyvenimo sampratų susidūrimai. [...] Intelektualinis pradas daugiau ar mažiau būdingas visiems romano tipams, bet tik XX a. filosofinė mintis ėmė lemti kai kurių romanų ne tik turinį, bet ir formą, filosofinė koncepcija tapo jų dominante“⁴. Šis bandymas suformuluoti konkretų intelektualiosios prozos apibrėžimą lietuvių literatūrologijoje yra vienas pirmųjų, vis dėlto minimi skiriamieji bruožai atrodo kiek subjektyvūs skirstant autorius, pvz., Broniaus Radzevičiaus romane *Priešaušrio vieškeliai*, Antano Ramono apsakymuose, Leonardo Gutausko prozos tekstuose taip pat galima rasti intelektualiosios prozos bruožų, tačiau šie autoriai jau minėtame terminų žodyne ar *Lietuvių literatūros enciklopedijoje* intelektualiosios literatūros atstovais nevardinami. Tai, kad iki šiol aiškiai neapibrėžta, koks yra intelektualiosios literatūros tipas, šiame straipsnyje leidžia kelti klausimą, kodėl tokie autoriai kaip Klimas vadinami intelektualiosios literatūros autoriais, ir formuluoti problemą – kas lemia intelektualiosios literatūros specifiškumą? Svarbu paminėti, kad šiuo straipsniu autorė nesiekia suformuluoti ir pateikti intelektualiosios literatūros apibrėžimo, jai pirmiausia rūpi ieškoti, kur slypi šio prozos tipo sudėtingumas.

1 Aleksandras Krasnovas, „Intelektualinis romanas“, in: *Literatūros terminų žodynas: Romanas*, Vilnius: *Baltos lankos*, 1995, p. 8.

2 Vytautas Kubilius, „Nuo „Atlydžio“ iki Nepriklausomybės“, in: *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: *Alma littera*, 1996, p. 605.

3 Jūratė Sprindytė, „Klimas Ramūnas“, in: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 238.

4 Aleksandras Krasnovas, *op. cit.*, p. 8.

Mąstant apie intelektualiosios literatūros specifiką ir jai būdingus bruožus, vertėtų atsižvelgti į negausius atskirų literatūrologų darbus, kuriuose, analizuojant šiam literatūros tipui priskiriamų autorių tekstus, kartu šiek tiek kalbama ir apie intelektualiosios literatūros ypatybes. Čia minėtina Jūratės Čerškutės disertacija apie Ričardo Gavelio kūrybą, kurioje Gavelis priskiriamas prie intelektualiosios literatūros kūrėjų: Gavelis veda

ją [lietuvių literatūrą – *KT*] link vakarietiškosios, intelektualiosios prozos modelio, kuriame sąmoninga konstrukcija, intertekstai, minties žaismas ir įtampa, mąstymo konstrukcijos, atsispindinčios naratyvinėse strategijose ir struktūrose. Kitaip tariant, tai tekstai, kurie įdarbina skaitytoją, nenuskandindami jo ašarotose jausmų refleksijose, o priversdami skaitymo metu išlaikyti įtemptą ir kūrybingą mintį.⁵

Cituotame straipsnyje apie Klimą Sprindytės minimi šie jo prozos bruožai: „[I]šsišakojęs sakinyš, racionalus konstruktyvumas, abstrahavimo pomėgis, kultūrinės aliuizijos, kontrargumentų dvikova, nešališkas naratorius kuria išprususiam adresatui skirtą pasakojimą.“⁶ Skaitant šiuos rašytojų kūrybos apibūdinimus susidaro įspūdis, kad bene visi apie intelektualiajai literatūrai priskiriamus autorius rašantys literatūrologai (Čerškutė, Sprindytė, Algis Kalėda⁷, Kubilius⁸) mini šiems tekstams būdingą racionalią ir sąmoningą konstrukciją, struktūros, formos žaismę ir išskirtinumą. Pvz., Čerškutė teigia, kad

[...] autorius [Gavelis – *KT*] akivaizdžiai demonstruoja, kad renkasi kitokį, ne jausminį, ne patirtinį, o intelektualinį kalbėjimo būdą, kad jo pasakojimas neatspindės realybės, o sukurs ją, konstruos pasitelkdamas transformuotus, įskilusius, dekonstruotus tikrovės atspindžius, kitaip tariant, inauguruos pasaulį į buvimą naujomis pasakojimo konstrukcijomis.⁹

5 Jūratė Čerškutė, *Dekonstrucija Ričardo Gavelio prozoje*. Daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 94.

6 Jūratė Sprindytė, „Klimas Ramūnas“, in: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 238.

7 Algis Kalėda, „Martinkus Vytautas“, in: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 315–316.

8 Vytautas Kubilius, „Nuo „Atlydžio“ iki Nepriklausomybės“, in: *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: *Alma littera*, 1996, p. 604.

9 Jūratė Čerškutė, *op. cit.*, p. 240–241.

Kitaip sakant, pastebėtina, kad, apibūdinant intelektualiąją literatūrą, akcentuojamos būtent formos, struktūrinės, o ne semantinės ar teminės šio literatūros tipo ypatybės. Kad autoriai intelektualiajai literatūrai priskiriami veikiau remiantis ne tematiniu tekstų lauku, rodo pačios kvalifikacijos dėsniumai, pvz., egzistencinė tematika ir filosofinė mintis būdinga tiek intelektualiajai literatūrai priskiriamiems Klimui, Martinkui, Merui, Gaveliui, tiek Vandai Juknaitei, Radevičiui ir kt., nelaikomiems šio literatūros tipo atstovais. Todėl keliami prielaidai, kad intelektualiosios literatūros specifika galėtų slypėti būtent formaliuosiuose teksto elementuose. Šiame straipsnyje atsižvelgiama į lietuvių literatūrologijos kontekste dar gana menkai naudotos¹⁰ kognityvinės poetikos galimybes, nes šis analizės metodas leidžia aktualizuoti formaliuosius teksto aspektus, ir, tikėtina, galėtų padėti bandant atsakyti į klausimą, kokios specifinės pasakojimo konstrukcijos būdingos būtent intelektualiajai literatūrai priskiriamiems tekstams. Straipsnyje telkiamasi į Klimo (1945–2002) smulkiąją prozą – šio autoriaus tekstai yra puikus intelektualiosios literatūros pavyzdys: jiems būdinga intertekstų gausa, trūkinėjanti fabula, racionali konstrukcija, nepatikimas naratorius, hibridiškumas, žaidimas skaitytojo lūkesčiais ir kt. bruožai. Šio prozininko tekstų specifiškumas apibūdinamas kaip toks, kuris suprantamas ne kiekvienam skaitytojui: Petras Bražėnas pastebėjo, kad Klimo romanas *Maskvos laikas* jaunajai kartai kol kas sunkiai įveikiamas¹¹, ir teigia, kad „Klimas – iš tų prozininkų, kurių skaityti nėra lengva, ir, bent jau manęs, nė kiek nestebina, kai vienas ar kitas pažįstamas skaitytojas prisipažįsta: sunkiai skaitęs Klimą, pavargęs ar nesupratęs“¹². Kadangi dauguma Klimo smulkiosios prozos tekstų stilistiškai, formos prasme, tematiškai yra panašūs, šiame straipsnyje dėmesys teikiamas apysakai *Gintė ir jos žmogus* (1981), laikomai vienu brandžiausių rašytojo kūrinių¹³. Straipsnio

10 Bene pirmoji kognityvinę poetiką, kaip analizės metodą, į lietuvių literatūrologiją įvedė Indrė Žakevičienė – literatūrologė aktualizavo Margaretos H. Freeman kognityvinės poetikos sampratą, jos vartojamą „poetinio ikoniškumo“ sąvoką ir taikė šį metodą poetiniams tekstams analizuoti. Žr. Indrė Žakevičienė, „Justino Marcinkevičiaus ir Vlodo Šlaito poliai: poetinio žodžio galimybės“, in: *Česlovo Milošo skaitymai = Czeslaw Milosz's readings*, 2013, t. 6: „Gimtoji Europa: erdvė, mintis, žodis“, p. 81–87 ir „Liūnės Sutemos tikrumo poetika“, *Darbai ir dienos*, 2018, t. 69, p. 167–177.

11 Petras Bražėnas, *Amžininkai ir bendraamžiai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 16.

12 *Ibid.*, p. 106.

13 Jūratė Sprindytė, *op. cit.*, p. 238.

tikslas – išanalizuoti specifines Klimo apysakos, kaip intelektualiosios literatūros pavyzdžio, pasakojimo konstrukcijas. Straipsnyje remiamasi vieno žymiausių dabartinių kognityvinės poetikos specialistų, literatūrologo Peterio Stockwello pateikiama kognityvinės poetikos samprata – aptariama schemų teorija ir scenarijaus sąvoka, deiksių ir deiktinio perkėlimo technikos.

Kognityvinės poetikos galimybės analizuojant tekstą: teorinės prielaidos

Kaip teigia Stockwellas, pačiu elementariausiu būdu kognityvinė poetika galėtų būti apibūdinama kaip mokslas apie literatūros skaitymą – kognityvinis šio metodo sandas žymi, kad analizuojami mentaliniai procesai, vykstantys žmogui skaitant tekstą, o poetikos sandas aktualizuoja literatūros meno (*craft of literature*) analizę¹⁴. Stockwellas pabrėžia, jog „[M]es literatūrą galime skaityti bet kada, tačiau tik tuomet, kai imame sąmoningai galvoti apie tai, ką darome, kai skaitome, kai norime tai reflektuoti arba suprasti, tada mes ne tiesiog paprasčiausiai skaitome, o imamės skaitymo mokslo“¹⁵.

Naratologė, kognityvinės poetikos teoretikė Renatė Brosch teigia, kad literatūros kritikos centre dažniausiai yra hermeneutinė teksto interpretacija, o ne tiesioginės skaitymo patirties (*immediate reading experience*) analizė¹⁶ – ji pernelyg dažnai ignoruojama. Autorės nuomone, tirti tiesioginę skaitymo patirtį sunkiau todėl, kad iš esmės tai yra trumpalaikiai, neryškūs mentaliniai veiksmai, kurie, priešingai nei vėlesnis interpretacijos veiksmas, vyksta nesąmoningai ar automatiškai. Ji teigia, kad

[N]ors kognityvinė naratologija ir kognityvinė poetika nurodo kriterijus, kuriais remiantis galima analizuoti skaitytojo mentalinius procesus ir atitinkamus jų tekstinius ženklus, tokios analizės tikslas nėra išstumti interpretaciją kaip centrinę literatūros

14 Peter Stockwell, *Cognitive Poetics: An Introduction*, London and New York: Routledge, 2002, p. 1.

15 *Ibid.*, p. 2.

16 Renatė Brosch, „The Iconic Power of Short Stories – A Cognitive Approach“, in: *Literary Visualities. Visual Descriptions, Readerly Visualisations, Textual Visibilities*, Berlin / Munich / Boston: De Gruyter, 2017.

studijų veiklą. Esminės kognityvinių literatūros studijų pastangos – aiškiai parodyti mentalinius kelius, kuriais grindžiamas prasmės konstravimo procesas.¹⁷

Kitaip sakant, atkreipdama dėmesį į formaliuosius teksto elementus ir būdus, kaip skaitytojas sugeneruoja vienokią ar kitokią reikšmę, kognityvinė poetika atrodo tinkama prieiga bandant užčiuopti intelektualiajai lietuvių literatūrai priskiriamų tekstų specifiką.

Toliau plačiau pristatomos schemas ir kognityvinės deiksės, kognityvinio perkėlimo sąvokos, nes šie tekstiniai mechanizmai parodo, kaip „iš pačių pagrindų“ konstruojamas naratyvas – kokie epizodai pasikartoja, kas išryškinama kaip kertiniai epizodai, kaip skaitytojui pateikiama informacija apie personažus, aplinką, įvykius ir pan., kokiais būdais skaitytojas įtraukiamas į naratyvo pasaulį, kaip apibūdinamas laikas, erdvė, personažų tarpusavio santykiai ir kt. Tirti šiuos formaliuosius teksto aspektus atrodo svarbu, nes, kaip minėta, keliami prielaida, jog būtent išskirtinis formaliųjų elementų pasitelkimas lemias intelektualiosios literatūros specifiškumą ir gylį.

Schemų teorija. Su sąvoka schema susiduriama gilinantis į žanrų teorijos šalininkų teiginius – žanras čia suprantamas kaip tam tikra tekstų grupei bendra schema, saviti rėmai, pagal kuriuos konstruojamas tekstas. Stockwellas schemas sąvoką supranta plačiau – tai ne tik literatūros žanrai, bet ir fikciniai epizodai, personažai, kurie „[...] pasakojamose situacijose gali būti suprantami kaip schematizuotų žinių dalis“¹⁸. Pasak Stockwello, schemų teorija pirmiausia buvo išplėtotą kompiuteriniuose moksluose, kai norėta kompiuterines programas, valdomas dirbtinio intelekto, susieti su kontekstiniu „žinojimu“ tam, kad jos gebėtų apdoroti kalbą¹⁹. Kitaip sakant, tiek kalba, tiek literatūros teksto supratimas yra neatsiejami nuo tam tikro konteksto:

[K]onceptuali priklausomybė [...] reiškia, kad žodžių parinkimas sakinyje ir sakinio prasmė priklauso ne nuo žodyninės šių žodžių grandinės denotacijos, o nuo idėjų ir kitų asociacijų, kurias šie žodžiai siūlo, rinkinių, kylančių kalbėtojo ir klausytojo mintyse. Dažnai tiek kalbėtojas, tiek klausytojas yra susipažinę su aptariama situacija, todėl, norint ją suprasti, nebūtina išvardyti kiekvieno atskiro jos aspekto.²⁰

17 *Ibid.*, p. 167.

18 Peter Stockwell, *op. cit.*, p. 78–79.

19 *Ibid.*, p. 75.

20 *Ibid.*, p. 76.

Stockwellas pabrėžia, jog schemų teorijos kontekste šios literatūrinės schemas²¹, t. y. tekste vaizduojami epizodai, personažai ir jų pristatymas skaitytojui, suvokiamos kaip struktūriškai dinamiškos ir nuolat plėtojamoms su jomis eksperimentuojant. Schemos gali būti atnaujinamos pagal tai, kaip su naujai pridetais faktais elgiamasi tekste: jie gali papildyti jau turimą skaitytojo žinojimą apie personažą, tekstinį pasaulį ir jame veikiančius dėsnius ar pan., išplėsti iki šiol kurtą schemą arba netgi drastiškai ją pakeisti, iš esmės sugriauti iki tol sukurtus skaitytojo lūkesčius ir žinojimą²². Tokius schemų atnaujinimus Stockwellas netgi laiko literatūriškumo dalimi – didesnės vertės tekstas geba pasiūlyti daugiau schemų atnaujinimo ir kovoti su stereotipiškumu, kuris neišvengiamas schemų teorijoje (pvz., mokslininko pristatoma scenarijaus sąvoka iš esmės yra stereotipuotas tam tikros situacijos vaizdinys – tam, kad būtų žinoma, kaip elgtis ir ko tikėtis tam tikroje situacijoje, mentalinėje erdvėje ši sąvoka turėtų būti tipizuota).

Pasak Stockwello, šie schemų pakitimai gali vykti trijuose pasakojimo laukuose: pasaulio (apima tas schemas, kurios yra susijusios su teksto turiniu), teksto (apima lūkesčius, kaip pasaulio schemas yra pristatomos turint galvoje įvykių seką ir struktūrinę sandarą), kalbos (apima suvokimą, kokie lingvistiniai modeliai ir kalbos stiliai konkrečiai schemai yra tinkami)²³. Bet kurio lauko schemų atnaujinimas gali tapti iššūkiu skaitytojui: pridėdant naujų faktų prie jau turimo žinojimo, gali būti kvestionuojami skaitytojo turimi faktai, žaidžiama su jau įgytu suvokimu, naratoriaus patikimumu ir kt. Tokie žaidimai, kaip bus matoma toliau, būdingi Klimo apysakai *Gintė ir jos žmogus*.

Kognityvinės deiksės samprata. Stockwello teorijoje deiksė, kaip reiškinys, įrodo, kad bet kuris pasakymas yra neatsiejamas nuo konteksto: „Deiksė – tai

21 Schema Stockwellas laiko išankstinį tam tikros situacijos suvokimą, numanymą, kokia įvykių eiga, aplinkos vaizdas būdingi tam tikroje situacijoje, kaip joje elgiamasi. Mokslininkas pateikia pavyzdį, kad frazė „eiti į užėigą“ mentalinėje erdvėje provokuoja vaizdinį, priklausantį nuo suvokėjo kultūrinio ir socialinio konteksto, kaip buvimas užėigoje turėtų atrodyti (pvz., užėigoje bus staliukai ir kėdės, baras, už kurio stovės žmogus, gros muzika ir pan.). Literatūriniam tekste autorius gali žaisti su numanomais skaitytojo lūkesčiais ir aprašyti visai kitokią įvykių eigą, aplinką, nei kad būtų būdinga minimai konkrečiai schemai. Pvz., mokslininko analizuojamame anglosaksų poetiniame tekste aktualizuojama krikščioniška Kristaus nukryžiuavimo ir laidojimo schema, tačiau ji perkuriama, nes akcentuojama ne Kristaus, o kryžiaus, kurį jis neša, kančia, pasakojama pirmuoju asmeniu iš kryžiaus pozicijų. *Ibid.*, p. 77, 86–87.

22 *Ibid.*, p. 79–80.

23 *Ibid.*, p. 80.

kalbos galimybė prasmę susieti su tam tikru kontekstu. Tokie deiktiniai keliai, kaip įk kontekstinama prasmė, gali būti susekti tekste.²⁴ Panašiai deiksė suprantama lingvistikoje – Albertas Rosinas teigia, kad „[...] deiksė paprastai suprantamas situacijos elementų (adresanto, adresato, laiko, vietos ir viso to, kas yra susiję su komunikacijos aktu) nurodymas“²⁵; lingvistinės pragmatikos tyrėja Birutė Ryvitytė²⁶ taip pat perima šį Rosino pateiktą apibrėžimą ir skiria asmens, laiko, vietos, socialinę ir diskurso deiksės. Stockwellas, adaptuodamas deiksių teoriją literatūriniam kontekstui, skiria šias deiksių kategorijas:

– suvokimo (*perceptual*) – struktūra, kuria pristatomi poetiniai ir literatūriniai „balsai“. Šiai kategorijai priskiriami asmeniniai įvardžiai, apibendrinamieji įvardžiai kaip „šis“, „anas“, „kažkas“ ir pan. Čia priskirtini ir vardai, kai kurioms kalboms būdingi artikeliai, mentalinių būsenų įvardijimai („galvoja“, „tiki“), t. y. pasakymai, tekste identifikuojantys suvokiančius dalyvius;

– vietos (*spatial*) – pasakymai, kuriais deiktinis centras „įvietinamas“. Reiškiami vietos prieveiksmiais, vietininku, judėjimo veiksmažodžiais ir kt.;

– laiko (*temporal*) – pasakymai, kuriais deiktinis centras apibūdinamas laike. Gali būti reiškiamas laiko prieveiksmiais, vietininku (pvz., „vaikystėje“) ir kt.;

– santykių (*relation*) – pasakymai, iš kurių aiškėja, koks socialinis vaidmuo lemia vienokį ar kitokį kalbėtojo vartojamą diskursą; kalbėtojo nuomonė ir požiūris, ryšiai tarp autoriaus, pasakotojo, personažo ir skaitytojo. Gali būti reiškiami modaliniais žodžiais, pasakymais, rodančiais požiūrio tašką, nuomonę, fokusuotę ir kt.;

– tekstinė (*textual*) – pasakymai, išryškinantys kūrinio tekstualumą: pavadinimas, antraštės, skyrių pavadinimai, epigramos, rašymas pastraipomis ir kt., taip pat pasakymai, nurodantys į patį tekstą arba jo kūrimą, pasakotojo komentarai apie pasakojamą istoriją;

– kompozicinė (*compositional*) – teksto aspektai, nurodantys žanrinį teksto tipą skaitytojams, turintiems reikiamą literatūrinę kompetenciją. Stilistiniai pasirinkimai koduoja deiktinį ryšį tarp autoriaus ir teksto skaitytojo²⁷.

24 *Ibid.*, p. 41.

25 Albertas Rosinas, *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai: Funkcijos ir semantika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 10.

26 Birutė Ryvitytė, *Lingvistinės pragmatikos įvadas*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011, p. 13.

27 Peter Stockwell, *op. cit.*, p. 45–46.

Specifinį intelektualiosios literatūros suvokimą, reikalaujantį ir mąstymo, ir emocinių skaitytojo pajėgumų, įtempto minties darbo, galėtų paaikškinti Stockwello aptariama skirtingų deiktinių centrų (*deictic centre*) sąveika. Deiksės akcentuoja kalbėtoją – jo buvimo vieta ir laikas vadinami deiktiniu centru. Į deiktinio centro sąvoką Stockwellas įtraukia ir skaitytoją – su savo esamuoju laiku, vieta, suvokimu skaitytojas patenka į teksto pasaulį, jo deiktinis centras ima sąveikauti su pasakotojo ar personažų centrais. Patekęs į kito individo mentalinėmis pastangomis sukonstruotą pasaulį, skaitytojas gali jį suprasti ir įsivaizduoti būtent todėl, kad kognityviškai geba perkelti savo paties deiktinį centrą į tekstą, projektuoti jį į kitą personažą ar fikcinį aspektą. Kitaip sakant, teksto pasaulyje skaitytojas geba matyti vaizdus iš pasakotojo ar personažo perspektyvos ir susikurti išsamų, pilną pasakojimo kontekstą priimdamas iš konkretaus požiūrio taško pateikiamus deiktinius pasakymus²⁸. Tarpusavyje sąveikaudami deiktiniai centrai leidžia skaitytojui arba giliau panirti į pasakojamą istoriją, arba vis primena apie pasakojamos istorijos fiktyvumą ir grąžina į tikrovę. Pirmuoju atveju deiktinis centras gali būti, metaforiškai kalbant, stumiamas gilyn į pasakojimo pasaulį ir kisti priklausomai nuo laiko (pvz., imama pasakoti apie ankstesnį pasakotojo gyvenimą), erdvės arba gali būti sukoncentruojamas į kitą personažą (atitinkamai panaudojant laiko, vietos ir suvokimo deiksės). Šiuo atveju, kaip teigia Stockwellas, „[N]uo realaus skaitytojo judama link to, kad skaitantysis turi imtis implicitinio autoriaus ar pasakotojo tekstinio vaidmens [...]“²⁹ Tokio leidimosi gilyn į naratyvą pavyzdžiai yra prisiminimai, sapnai, teksto tekste atvejai, personažų pasakojamos istorijos, perpasakojami (ar skaitytojui personažo „perskaitomi“) laišakai arba dienoraščiai, svarstymai apie nerealizuotas galimybes, atsiskleidžiančias personažų mintyse, ir pan. Kitu atveju, kaip minėta, tam tikromis priemonėmis pabrėžiama, kad skaitytojas tėra išorinis pasakojimo dalyvis, istorija yra išgalvota. Pasak Stockwello, tai gali atsiskleisti ir labai formaliu veiksmu, kai iš fikcinio deiktinio lauko „iššokama“ atgal į realų užvertus knygą, ir meninėmis technikomis pačiame tekste: kai pasakotojas pasirodo naratyvo pabaigoje ir jį visą tarsi apgaubia; kai bet kuriame pasakojimo etape naratorius įterpia savo nuomonę ar išorinį komentarą ir kt.³⁰ Kitaip sakant, tai bet kokios priemonės, kuriomis dėmesys, konkrečiu

28 *Ibid.*, p. 46–47.

29 *Ibid.*, p. 47.

30 *Ibid.*

momentu sufokusuotas į personažą, perkeliamas ir vėl sutelkiamas į pasakotojo deiktinį centrą. Kaip pabrėžia Stockwellas, įprastai tikimasi, kad minėti du tipai tekste bus suderinti ir subalansuoti: pasakojami atsiminimai ilgainiui sugrąžins į dabartinį istorijos laiką, teksto tekste atvejai neužgoš viso naratyvo ir kt.³¹ Jei vis dėlto šis lūkestis sugriaunamas, dažniausiai tai skaitytojo labai pastebima ir gali tapti teksto suvokimo, identifikacijos problema – prisiminus aptartus intelektualiosios literatūros bruožus manytina, kad šio tipo tekstuose tai ir bus daroma. Todėl būtų galima teigti, kad Stockwello apibūdinami teksto kūrimo mechanizmai (deiktinio perkėlimo technikos, schemų atnaujinimas, skirtingų kategorijų deiksių santykis ir jų panaudojimas tekste) gali lemti, ar ir kaip skaitytojas priims tekstą.

Konkrečiau galimą skaitytojo teksto priėmimą apibūdina kognityvinės poetikos specialistas Reuvenas Tsuras – jis skiria *sparčiąją* (*rapid*) ir *uždelsiąją* (*delayed*) kategorizacijas: konkretus pasakymas be metaforų bus kategorizuojamas *sparčiai*, o tokios priemonės, kaip metaforos, groteskas, ironija, peizažo ir abstrakcijų aprašymai ar kt., aktyvuos *uždelsiąją* kategorizaciją. Jų poveikis skaitytojui nevienodas: „[...] uždelsioji kategorizacija gali reikalauti daugiau laiko ir energijos, reikalauti per daug mentalinių procesų pastangų. Be to, uždelsioji kategorizacija kelia neaiškumo jausmą, kuris kai kuriems individams gali būti nemalonus ar netgi netoleruotinas. Sparčioji kategorizacija gali lemti tai, kad prarandama gyvybiškai svarbi informacija“, literatūros tekste dėl *sparčiosios* kategorizacijos skaitytojui „[...] gali būti nepasiekiamos kai kurios estetinės kūrinio savybės, pvz., emocinės arba groteskinės“³². Prisiminus įvade minėtus literatūrologų išskiriamus bruožus, būdingus intelektualiajai literatūrai, keliami prielaida, kad dėl specifinių formos ypatybių šiam literatūros tipui priskiriami tekstai provokuos *uždelsiąją kategorizaciją*; ši prielaida toliau ir bus bandoma patikrinti, atsižvelgiant į Klimo teksto konstravimo ypatumus: schemų pateikimą ir perkūrimą, skirtingų kategorijų deiksių pristatymą.

31 *Ibid.*, p. 48.

32 Reuven Tsur, *Aspects of Cognitive Poetics*, 1997, prieiga internetu: neurohumanitiestudies.eu/archivio/Tsur,_Aspects_of_Cognitive_Poetics.pdf, p. 6–7 [žiūrėta 2021 10 10].

Formaliosios ir struktūrinės Klimo apysakos ypatybės: kognityvinė deiksė ir schemų teorija

Kognityvinės poetikos teoretikė Margaret H. Freeman teigia, kad „kognityvinė poetika apima ne tik interpretaciją iš skaitytojo perspektyvos, bet ir kūrybingumą ir kultūrinės-istorines rašytojo žinias“³³. Analizuojama Klimo apysaka rašyta specifiniu kultūriniu, istoriniu laikotarpiu –brežnevinio sąstingio metais. Intelektualiosios literatūros tipui būdingas kiek kitoks bandymas užmegzti kontaktą su skaitytoju, atsiskleidžiantis būtent apeliavimu ir į mąstymo, ir į emocinius pradus, ir į intelektinę įtampą skaitant. Plėtojant šią mintį, būtų galima kelti prielaidą, kad šioje Klimo apysakoje orientuojamasi į intelektualiąją literatūrą kaip į specifinę rašymo formą, skirtą tam tikrai ezopinei žinutei koduoti, – tekste dėl suardytos chronologijos, keliasluoksnio pasakojimo ir kt. atsiradę naratyviniai plyšiai paliekami skaitytojui kaip užuominos kuriamai fikcinei istorijai tikslingai asocijuoti su gyvenamo laikmečio situacija ir jos kritika.

Su galimais teksto suvokimo sunkumais ir *sparčiosios* kategorizacijos³⁴ negalimybe apysakoje susiduriama jau pirmuosiuose sakiniuose, kai skaitytojas pajunta keliasluoksnį pasakojimą:

Tą vasarą aš patyriau, kad Gintės taką užžėlė rugiai. Iki tol aš maniau, kad jį užsnigo visiems laikams penkiasdešimtaisais. Tą vasarą ten vilnijo rugiai, ir taką galėjo nujausti tik tas, kuris žinojo jį buvus prieš dvidešimt penkeris metus. Septyniasdešimt penktaisiais mane prisiminė ir pasikvietė į Tarpumiškius [...].³⁵

Šioje nedidelėje pastraipoje sutelpa trys skirtingi laikai: fraze „tą vasarą“ pradedamas pasakojimas, kaip vėliau įsitikinama, vykstantis 1975 m., kai pasakotojas atvyksta į Gintės ir jos vyro vestuvių metines; antrame sakinyje žodžiu

33 Margaret H. Freeman, „The Fall of the Wall Between Literary Studies and Linguistics: Cognitive Poetics“, in: *Applications of Cognitive Linguistics: Foundations and Fields of Application*, sudarė Gitte Kristiansen, Michel Achard, René Dirven, Francisco Ruiz de Mendoza, 2007, prieiga internetu: https://www.researchgate.net/publication/228300388_The_Fall_of_the_Wall_between_Literary_Studies_and_Linguistics_Cognitive_Poetics [žiūrėta 2021 11 27].

34 Reuven Tsur, *op. cit.*, p. 6.

35 Ramūnas Klimas, „Gintė ir jos žmogus“, in: Ramūnas Klimas, *Gintė ir jos žmogus*, Vilnius: Vaga, 1981, p. 11. Toliau cituojant šį kūrinių skliausteliuose nurodomas puslapio numeris.

„penkiasdešimtaisais“ atsiranda nuoroda į praeitį; trečiajame sakinyje šie du laikai jau sujungiami, o ketvirtajame fraze „tą vasarą“ vėl grįžtama į 1975 m. Minėta frazė „tą vasarą“ dėl vartojamo įvardžio „tas“ (ne „šis“) kartu rodo pasakotojo nuotolį – galima suprasti, kad įvedamas trečias laikas, nes pasakotojas, rašantis apie vasarą, kai vyko į Gintės vestuvių metines, yra dar kitame laike. Iš esmės šiuose keliuose sakiniuose sutelpa visos analizuojamos Klimo apysakos modelis – tekste šokinėjama tarp 1975 m. ir 1950 m. įvykių, kuriami skirtingi Gintės ir jos žmogaus likimo variantai, kartu komentuojant skirtingus bandymus pasakoti skaitytojui Gintės ir jos žmogaus istoriją. Dėl šių priežasčių atrakinti teksto daugiasluoksniškumą ir lengviau jame orientuotis padeda Stockwello schemų teorija: pateikiamas vis skirtingas pasakojimo apie Gintės ir jos žmogaus likimą variantas – tai tarsi vis nutraukiamos ir atnaujinamos pasaulio schemos.

Bazinė schema, su kuria žaidžiama tekste, – sidabrinės Gintės ir jos žmogaus vestuvės. Apysakoje lakoniškai apibūdinamas pasiruošimas šventei, jos eiga ir pabaiga, kai svečiai išsiskirsto, – pasaulio schemų lauke išsakomos šio scenarijaus detalės greičiausiai išpildo įprastus lūkesčius, kas daugmaž turėtų vykti tokiuose minėjimuose: „Svečiai gausiai gėrė ir sočiai valgė. Svečiai šoko mados šokius. Svečiai klausėsi saldžių dainelių, nuo jų ne tik kalbos salstelėjo, bet ir vyniotiniai iš Pasvalio kulinarijos“ (17). Tačiau ši pasaulio schema sugriaunama, nes, taikant Stockwello sąvokas, Klimas imasi schemų atnaujinimo ir nutraukia pirminę sukurta pasakojimo schemą, kur Gintė ir jos žmogus švenčia sidabrinės vestuves:

Ir istorijos trikampis ūmai atgijo, aš išbėgau į penkiasdešimtųjų žiemą ir nuklampojau ankstyvą rytmetį sniegu iki sodo tvoros. [...] Tą penkiasdešimtųjų žiemos pavakarę virš kalvos pasirodė arklio galva. [...] Jis tempė roges, kuriose ant pasostės sėdėjo du vyriškiai iš gretimo pamūšės kaimo, o už jų, šiauduose, gulėjo vienplaukis, apšarmojęs ir jau sustingęs žmogus, kuris gailėjosi Lietuvos (14–16).

Pasakotojas skaitytoją į praeitį veda labai jusliškai, akcentuodamas fizinį judesį, tarsi fiziškai į ją patekdamas, – „aš išbėgau į penkiasdešimtųjų žiemą“, – taip tarsi pabrėžiama, kad praeitis iki šiol opi, gyva, egzistuoja kaip sąlyginė tikrovė, į kurią galima nesunkiai patekti. Gilinantis į pasaulio schemas, pamažu aiškėja, kad Gintės žmogus, istorijos mokytojas, 1939 m., nujausdamas šalyje artėjančias permainas, nusprendė užsidaryti gimtųjų namų rūsyje ir gyveno

ten 11 m. laukdamas, „kol Lietuva sugrįš į savo širdį“ (35). Lemtinga tampa 1950-ųjų žiema, kai Gintės žmogus galų gale nusprendžia išeiti iš rūsio ir vykti į Pasvalį tvarkytis dokumentų ir gauti paso. Toliau Klimas modeliuoja kelias galimas istorijos pabaigas: laimingą, nuo kurios ir pradamas pasakojimas, kai skaitytojas patenka į sidabrinių vestuvių scenarijų, ir tragišką, kai Gintės žmogus, nuėjęs vos puskilometrį nuo savo kiemo, randamas ištiktas širdies smūgio ir sušalęs. Skaitytojui net ir pabaigoje neatsakoma į klausimą, kuri šių versijų yra tikroji. Kartu Gintės ir jos žmogaus istorija nuo pat pradžių pasakojama paliekant tam tikras užuominas į ezopinį kodą – žmogaus likimo kaita siejama su politine situacija. Sovietmečiu gyvenusiam skaitytojui, jei tik jis pastebi Klimo dėliojamus akcentus, įvedamas 1939 m. laikas neabejotinai svarbus – tai paskutiniai nepriklausomos Lietuvos metai prieš sovietinę okupaciją. Kad šioje apysakoje laiko deiksė galimai pabrėžiamos dvi skirtingos Lietuvos (nepriklausoma tarpukario ir sovietinė), nurodo ir cituota vis pasikartojanti frazė, kad Gintės žmogus laukia, „kol Lietuva sugrįš į savo širdį“. Skaitant ezopiniu kodu, Lietuvai sugrįžti į savo širdį simboline prasme gali reikšti sugrįžti į Europos žemėlapi, į valstybės sienų kontūrus, savo forma primenančius širdį. Kitaip sakant, ezopinė kalba 1981 m. išleistame kūrinyje leidžia aktualizuoti Lietuvos aneksijos klausimą. Tokią interpretaciją leistų pagrįsti ir apysakoje pateikiama nuoroda į Vytauto laikų Lietuvą akcentuojant būtent sienų, teritorinį klausimą: „– [...]. Aš pagalvojau – Lietuva būtų sugrįžusi į savo krantus. Būtų atėjęs galas potvyniui. / – Lietuva – karūnuota ir popiežiaus laiminta – ir į savo krantus? / – Vytautas būtų sugrąžinęs“ (21). Apsikrikštijusi Lietuva būtų priversta grįžti į savo krantus, sustabdyti potvynį, t. y. plėtimąsi Europos žemėlapyje, o po sovietinės okupacijos kilo kita sienų problema – žemėlapyje Lietuvos „širdies“ nebeliko.

Nors svarstant apie Klimo apysaką formaliai kompozicinė deiksė neišsiskiria (rašoma prozos eilutėmis, įprastais sakiniais, tekstas iš esmės atitinka apysakos žanrą), ši deiksė akcentuojama pačiame teksto siužete, t. y. pasakotojui komponuojant skirtingas istorijas apie Gintę ir jos žmogų. Įdomu, kad, ieškant vis kito pasakojamos istorijos pavidalo (formos, žanro), keičiasi ir jos turinys, ir netgi pabaiga – kaip teigia Stockwellas, pasakojimo žanras suponuoja lūkesčius, kaip naratyvas turėtų plėtotis, kokių epizodų ar pabaigos laukti. Sugriovus pasitikėjimą naratoriumi, kartu paneigiamas istorijos realumas, skaitytojas neturi iš kur gauti daugiau informacijos ar kaip užpildyti trūkstamas istorijos spragas, nes pasakotojas, tarsi atsakingas už kuriamą istoriją, nuolat meluoja ir žaidžia faktais:

Dabar aš galvoju: pirmojo varianto teisybė – ne tokia jau teisybė. Aš galėjau netyčia vieną kitą repliką iškreipti, net išvis praleisti. [...] Apkurtintas pačios idėjos (kol Lietuva sugrįš į savo širdį), gelbėjaisi motinos žiovuliu ir leptelėjau tokią frazę, kuri dabar girgžda tarp dantų kaip žemės duonoje: Gintė isteriškai trypė šukes (36).

Nors pirmieji apysakos sakiniai, jos pradžia greičiausiai intriguoja skaitytoją, pagauna dėmesį, ypač jei jis pakantus *uždelstajai* kategorizacijai, pasakojime ir toliau išliekantys neaiškumai, besiraizgantys istorijų tinklai daliai skaitytojų jau gali kelti neigiamas emocijas, nes skaitytojas, kaip minėta, negauna trūkstantos informacijos, net ir teksto pabaigoje neatskleidžiama, kuri istorijos versija tikroji. Kaip teigia Tsuras, dalis skaitytojų yra nepakantūs, netolerantiški nežinomybei ir dviprasmybėms, todėl jiems priimtini tik *sparčiąją* kategorizaciją provokuojantys tekstai³⁶.

Margaret H. Freeman teigia, kad „[S]ubalansuotas perkėlimas tarp faktinio (indeksinio) į fiktyvų (virtualų) [pasaulį – *KT*] sukuria mintyse vaizdą taip, kad fiktyvus ima slypėti faktiniame, ir atvirkščiai“³⁷. Ši mintis susijusi su jos aktualizuojama vadinamąja „poetinio ikoniškumo teorija“: literatūros tekste kalba gali priversti pojūčius, emocijas, vaizdus suvokti kaip fenomenaliai tikrus, fikciniu pasakojimu sukurti patirto gyvenimo įspūdį. Atrodo, šis teiginys galėtų būti siejamas su minėta kiek lakoniškai formuluojama Stockwello mintimi, kad technikos, tiek skatinančios leisti gilyn į teksto pasaulį, tiek artinančios prie realaus, turi būti subalansuotos – tada tekstas įtikinamas. Klimo apysakoje ryškus žaidimas šiomis technikomis, jos nesubalansuotos: pasidaro nebeaišku, kas teksto tikrovėje yra faktas, o kas jau tampa fikcija, nes kuriami skirtingi tos pačios istorijos variantai, o kūrybinio proceso apibūdinimai suponuoja teksto tekste situaciją. Dėl šios priežasties imamas kvestionuoti kuriamas pasaulis: vos pradėjus įsijausti į tekstą, pasirodo naratorius-istorijos kūrėjas ir vėl primena skaitytojui, kad jis kuria tokį pasakojimą, kokį nori, tuoj pat jį griauna neapsisprendęs, kokia istorija turėtų būti:

Aš ėmiau susigaudyti, ko šitiek ilgai irzau. Aš čia ieškojau legendos, materialaus legendos pavidalo – daikte ar žodyje, ieškojau šventojo karsto, tegu užmiršto [...]. Tą rytmetį ant kalvos su kilometriniu stulpu legenda perėjo į kitą būvį (22).

36 Reuven Tsur, *Aspects of Cognitive Poetics*, 1997, prieiga internetu: neurohumanitiestudies.eu/archivio/Tsur,_Aspects_of_Cognitive_Poetics.pdf, p. 1 [žiūrėta 2021 10 10].

37 Margaret H. Freeman, *op. cit.*

Tą pavakarę legendos herojus virto buitinės dramos veikėju. Tarpumiškiai jau buvo išsidaliję šventąjį karstą. Tarpumiškiai puolė gyventi, giriose ėmė sparčiai nykti vilkai ir banditai. O ant kalvos pasirodė visai naujas žmogus [...]. Vedė pradinės mokytoją. Pats pradėjo dėstyti (23).

Minima ir perkuriama šventojo karsto schema suponuoja svarstymus apie galimas įvykių interpretacijas, pasakojimo žanrą. Pirmuoju atveju galima pasakojimą mitologizuoti: Gintės žmogus – didvyriškai besiaukojantis, tarsi išbraukęs 11 savo gyvenimo metų, atsisakęs ramios buities su mylima moterimi, pasiryžęs negyventi tol, kol jo šalyje neramumai, – toks siužetas turėtų rutuliotis apie legendos herojų; antruoju atveju fraze, kad Tarpumiškiai jau išsidalijo šventąjį karstą, rodoma priešinga situacija – šventasis karstas nurodo tam tikrą relikviją, kuri galėtų būti garbinama, saugoma, laikoma šventumo simboliu, tačiau matoma, kad ji „subuitinama“, demitologizuojama – gyventojai karstą išdrasko, išsidalija ir grįžta į realų, įprastą gyvenimą tarp paprastų žmonių (ant kalvos pasirodęs naujas žmogus, anksčiau buvęs legendos herojumi, dabar toks pat kaip visi – dirba, kuria šeimą, gyvena „[...] negarsiai, bet dorai, tik vaikų neprigyveno“ (23)). Šioje vietoje, atrodo, ir rašoma truputį kitaip – paprastais, trumpais sakiniais, tarsi tiesiog dokumentuojama.

Gintės žmogaus traktuotė verčia kalbėti apie santykių deiksę ir jos prasmes. Įdomu tai, kad Klimo tekste nėra vienas personažas, išskyrus Gintę ir jos seserį Stašę, nevadinami vardais. Taip didžiausias vaidmuo kuriant teksto aiškumą suteikiamas santykių deiksei, nes personažai įvardijami būtent socialiniais vaidmenimis ir šeimos narių santykiais: mama, tėvas, sesuo, kaimynai ir kt. Kad didžiausias akcentas bandant identifikuoti kalbėtojus ir kartu pasakotojo ryšį su jais teikiamas santykių deiksei, akcentuojama jau pačiame pavadinime – tekstinės deiksės elemente, į kurį skaitytojas atkreipia dėmesį, – Gintės vyras, kaip ir kiti personažai, įvardijamas ne vardu, bet atliekamu socialiniu vaidmeniu, be to, šis įvardijimas parenkamas išskirtinis – ne vyras, sutuoktinis, bet jos žmogus. Taip kuriama nuostata, kad Gintės ir jos žmogaus sielos artimos, jas sieja glaudus ryšys, kas vėliau skaitytojui akcentuojama:

Ji [Gintė – *KT*] irgi buvo nebejauna, bet, kaip ir jis, buvo tiesi, ir aš mačiau, kaip jiedu kits kitam tinka. Gražus yra daiktas senti kartu. Aš klausiausi juodviejų kalbos be žodžių, kuri man buvo kaip muzika kurčiam, kaip ištikimybės laiškas aklam (11–12).

Kita vertus, toks apibūdinimas gali būti pasirinktas ir todėl, kad nepadėtų kurti aiškumo skaitytojui. Nors nebūtinai taip yra, bet žodis „vyras“ labiau siejamas su oficialiai įtvirtintais vyro ir žmonos santykiais, konotuoja socialinį vaidmenį, todėl, jei Gintės žmogus būtų vadinamas vyru („Gintė ir jos vyras“), būtų galima iš anksto atmesti vieną pasakojamos istorijos variantų kaip netikrą, nes, juo remiantis, oficialiu Gintės vyru šis žmogus taip ir netapo – mirė ištiktas širdies smūgio kelionėje į Pasvalį. Frazė „jos žmogus“ pasakotojo neįpareigoja, ir jis gali fantazuoti kurdamas istorijas, kurios įvykiuose nedalyvavusiam skaitytojui atrodo vienodai (ne)tikros.

Tolesnis Gintės žmogaus apibūdinimas taip pat charakteringas – žmogus, kuris gailėjosi Lietuvos:

– Jis ten [rūsijoje – KT] Lietuvos gailisi.

– Ko gailisi?!

– Lietuvos! – Gintė isteriškai trypė šukes. – Jis pasakė sau – kol Lietuva sugrįš į savo širdį...

Mano motina nusikvatojo.

– Lietuvos? Leisk paklausti, kokios?

[...]

– Tarpais aš sėdžiu priešais jį kaip prieš vienuolį. Aš jaučiu, kad jis labai didelis. Ir man atrodo, aš tučiuojau suprasiu tą didumą, aš tartum jį žinojau, seniai seniai, tik pamiršau, štai imsiu ir prisiminsiu, bet neįstengiu (35).

Turint galvoje nuolat vartojamą santykių deiksę „Gintės žmogus“, kyla tam tikra prielaida, kad jis – tarsi pačios Gintės iš legendų, įsivaizdavimų ir jo poelgių interpretacijos sukurtas žmogus. Būtent Gintė imasi jį mitologizuoti brėždama skirtį tarp jo ir savęs – į savo žmogų žiūri tarsi į šventąjį (paralėlė su vienuoliu), gebantį nesavanaudiškai aukotis, o ji pati yra per menka suprasti aukos dydį. Kitiems, kaip matoma iš Gintės ir sesers pokalbio, tylus ir pasyvus Gintės žmogaus protestas labiau suprantamas ne kaip dvasinė auka, bet kaip tam tikra stagnacija, beprasmybė, galbūt baimė – sesers nuostaba, juntama iš sušukimo „Lietuvos“, ir minimas kvatojimas suponuoja, kad, jos nuomone, nebėra Lietuvos, kurios reikėtų gailėtis. Netikėta, kiek ironiška ir Gintės žmogaus „legendos“ pabaiga – išėjęs iš rūsio ir nusprendęs dėl paso eiti į Pasvalį (tvarkytis „žemiškų“, buitiskų reikalų, svetimų legendos žanro herojui) taip niekur ir nenuėina, vos už puskilometro prisėda ir, ištiktas širdies smūgio, sušąla arba, pasak kitos versijos, ima kurti paprastą,

kasdienį gyvenimą, tokį, kaip ir kiti Tarpumiškio gyventojai. Tokia subtili ironija juntama visame tekste, pvz., ir prieš tai cituotose eilutėse apie Gintės ir jos žmogaus suderinamumą (jų kalba – „man buvo kaip muzika kurčiam, kaip ištikimybės laiškas aklam“) – atrodo, tokio ryšio pasakotojas nesupranta, galbūt jis neatrodo įtikinamas – kaip muzika kurčiam turbūt ne visai suprantama arba laiškas, kurio aklas žmogus neperskaitytų. Kartu šis seserų ginčas visame naratyve ryškėja kaip vienas esminių epizodų, juntama įtampa, dramatiškumas, išduodamas isterišku sesers juoku, Gintės šukių trypimu. 1939 m. rūsijoje užsidaręs Gintės žmogus atsiduria tarsi kokiame vakuume, simboline prasme apsaugo save nuo politinių permainų šalyje, nuo pakitimų, apėmusių ne tik valstybės, bet ir kiekvieno žmogaus gyvenimą. Taip jis tarsi maištauja prieš okupantų valdžią, iš gyvenimo išbraukia 11 metų – Lietuva ne savo širdyje (jos, kaip valstybės, nebėra žemėlapyje). Kitaip tariant, skaitant ezopiniu kodu, Gintės žmogaus šventumas, kurį ji vis pabrėžia jį turint, galėtų būti suprantamas kaip išskirtinumas, kad jis, gyvendamas rūsijoje, lieka paskutiniu sovietinės okupacijos nepaliestu žmogumi, paskutiniu laisvos Lietuvos simboliu, ženklu, kad Lietuva apskritai tokia buvo. Išėjęs iš rūsio gauti paso – sovietinio, turint galvoje, kad tai vyksta 1950 m., – jis netenka išsaugotos sąsajos su nepriklausoma tarpukario Lietuva – kaip cituota anksčiau, ant kalvos pasirodo visiškai naujas žmogus, nebe nepriklausomos valstybės simbolis, įspaudu pase jau pažymėtas sovietinės biurokratijos, vėliau gyvenęs kaip visi. Atrodo, kad seserys šiame epizode tarsi atstovauja dviem skirtingiems poliams: sesuo jau susitaikiusi su okupacija, nemano, kad vis dar yra Lietuva, kurios verta gailėtis, o Gintės žavėjimasis savo žmogumi, kuris ilgisi Lietuvos (tikrosios, nepriklausomos), jo mitologizavimas Stasei atrodo nesuprantamas, pavojingas.

Bene svarbiausia deiksė tekste – laiko, apimanti skirtingas laiko sąvokos traktuotes ir prasmes. Tekste yra gana tikslų, objektyviai suprantamų laiko nuorodų, padedančių orientuotis tarp skirtingų deiktinių centrų, pvz., 1949 m. vasara, 1950 m. žiema, 1975 m.; gana specifinį laiką nurodo deiksė „Gintės laikas“. Pačiai Gintei laikas, atrodo, eina kitaip, sustoja tą akimirką, kai jos žmogus išnyksta už kalvos. Įtaigi vartojama metafora Gintės sąstingui apibūdinti, kai ji ima nujauti, kad jos žmogus negyvas, – „Gintės kraujas ėmė sparčiai džiūti“ (50), – sustiprina toliau kuriamą įvaizdį, kad laikas čia suprantamas ir kaip santykio su kitu metafora, kaip gyvenimo sinonimas:

Tu turbūt pajutai, kad žema penkiasdešimtųjų saulė tapo dar šaltesnė. Mudviem su tavim nebe taip jauku Gintės laike, o Gintei visiškai nebejauku, Gintei šurpu, ūmai

išrengtai vidury lauko žiemą, kadangi laikas, kuriame ji ieškojo šilumos ir užuovėjos, to žmogaus laikas, išnyko (50).

Gintės žmogus mirė – jo laikas išnyko, kartu su juo ir Gintės užuovėja, apsauga. Šia citata suponuojama, kad, nepaisant skeptiškai kitų vertinamo Gintės žmogaus, Gintei ryšys su juo labai svarbus, tai tarsi užuovėja, sauganti nuo tam-saus, baugaus gyvenimo, kurį žymi itin šaltos, snieguotos žiemos vaizdinys. Kartu Gintės laikas tampa visa apimančiu laiku, tai būtent tas gyvenimo momentas, iš kurio kiti personažai neįstengia išsivaduoti, tai tas laikas, į kurį pasakotojas bando įtraukti skaitytoją:

[...] tegu jis įeina į mane, įklampusį iki kelių penkiasdešimtųjų sniege [...]. Tegu jis įeina į mano laiką, visą telpantį Gintės laike, kuris baugščiai skuba naktimis į tą sodybą (37).

Frazė „iki kelių įklimpęs sniege“ gali reikšti, kad galbūt ir pasakotojui, kuris tuo metu buvo vaikas, ši istorija iki galo neaiški, ir tai, kad ji iki šiol nepaleidžia jo kaip kūrėjo – jis vis bando pasakojimą užrašyti popieriaus lape. Kitaip sakant, Gintės laikas tam tikra prasme perkeičia praeities ir dabarties sąvokas, pasakotojas jos laike gyvena lyg dabartyje.

Minėta, kad, tam tikromis priemonėmis perkeliant deiktinį centrą, pvz., pasakojant prisiminimus, skaitytojas verčiamas leisti gilyn į naratyvą, o pasakotojo komentarai apie pasakojamą istoriją kaip tik skaitytoją artina realaus pasaulio link ir „traukia“ iš kuriamo pasaulio. Įdomu, kad Klimo apysakoje šios dvi priemonės tarsi suplakamos – viena vertus, skaitytojas vis giliau įvedamas į skirtingus istorijos sluoksnius, kurių kiekvienas pradedamas vis kita laiko deikse, tačiau į šiuos sluoksnius leidžiamasi kartu su pasakotoju, vis primenančiu, kad jis valdo istoriją, ją komentuoja. Prisiminus mintį, kad kartais skaitytojui tenka imtis implicitinio autoriaus vaidmens, šiame tekste jis ryškus, skaitytojas iš tiesų įsitraukia į tekstą jau vien tam, kad bandytų atsekti skirtingas kuriamos istorijos versijas ir pan. Kuriama iliuzija, kad pasakotojas ir skaitytojas čia lygiaverčiai, į skaitytoją kreipiamasi tiesiogiai. Antro asmens kreipinys gali lemti didesnę skaitytojo įsitraukimą ir stipresnę identifikaciją su tekstu³⁸.

38 Alice Bell, Astrid Ensslin, Isabelle van der Bom, Jen Smith, „A reader response method not just for ‘you’“, *Language and Literature*, 2019, Vol. 28(3), p. 245.

Bene aiškiausia yra vietos deiksė, nurodanti konkrečią veiksmo vietą – Tarpumiškius. Tiek laiko deiksės, kuria pabrėžiama, kad personažai negeba išeiti iš praeities įvykių, atveju, tiek kalbant apie vietos deiksę vaizduojama tam tikra personažų stagnacija. Iš apibrėžtos vietos personažai negeba išeiti: žmogus, kuris gailėjosi Lietuvos, nusprendė eiti į Pasvalį tvarkytis asmens dokumentų, tačiau nuo namų nueina vos puskilometrį, kiti personažai taip pat vaizduojami gana uždaroje erdvėje:

[...] vasaros, kurios prisimenu tiktai pabaigą – tą vakarą, kuomet visa mūsų giminė ūmai sužiuro į Šiaurę. (Nepagalvokite, jog mūsų žvilgsniai nulėkė iki žalsvų ledynų už poliarinio rato, ne, pabėgėję gal pusšimtį kilometrų nuo Panevėžio, jie įstrigo giriose, kur dieną naktį slampinėjo alkani vilkai ir pagirioti miškiniai) (24).

Personažai įstrigę, jų žvilgsniai nekeliauja iki poliarinio rato, lieka įkalinti, o gyvenimas, vykstantis jų erdvėje, sunkus, grėsmingas, veikiamas vykstančios partizanų kovos; tai rodo alkanų vilkų ir pagiriotų miškininių gretinimas – ir alkanas žvėris, ir pagiringas žmogus gali būti piktas, nenuspėjamas. Tekste egzistuoja ne tik Gintės laiko, bet ir Gintės erdvės sąvoka, sukonkretinama dar labiau nei prieš tai minėta erdvė, kurioje stringa personažų žvilgsniai, – ją apibrėžia trikampis:

Aš atsisėdau priešais langą. Toji vieta buvo trikampio viršūnė. [...] Takas buvo trikampio kraštinė, o jo antroji viršūnė dabar atsidūrė pačiame geltono vilnijimo vidury – žalia obelų sala. Trobesių akys ten neberado, obelys augo tarsi iš papratimo. [...] Užtat vieškelis tebekilo į kalvą su baltu stulpeliu aukščiausioje vietoje – į trečiąją trikampio viršūnę (12–13).

Kaip ir Gintės laikas, sustojęs po jos žmogaus mirties, minėtas trikampis susijęs su jos žmogumi: trikampio viršūnės – langas, pro kurį matydavosi žmogaus sodyba, jos žmogaus rūšys (dabar likęs tik sulaukėjusių obelų sodas) ir kalniukas, ant kurio ji paskutinį kartą matė savo žmogų gyvą. Trikampis, kitaip nei, pvz., tiesė, yra uždara figūra, todėl ir pati erdvė atrodo įkalinanti žmogų. Sąstingio išpūdį sustiprina ir minimos obelys, augančios tik tam tikroje nustatytoje vietoje – „iš papratimo“.

Tekstinė deiksė išskirtinė dėl jau minėtos ypatybės, kad tekste apibūdinamas pats istorijos kūrimo procesas, skaitytojas yra į jį įtraukiamas, su juo diskutuojama –

tai nėra įprasta, dažniausiai vidiniai autoriaus (šioje apysakoje pasakotojas yra ir autorius, kuriantis kelis skirtingus istorijos variantus) svarstymai ir abejonės, kūrybinis procesas lieka skaitytojams neprieinami. Vis varijuojant skirtingas istorijos versijas pagaunamas ir išlaikomas skaitytojo dėmesys, nes, kaip teigia Stockwellas, skaitymo proceso metu dėmesys yra nevienodas ir reikia vis kurstyti smalsumą, kad skaitytojas norėtų ir toliau skaityti³⁹. Pasakotojas (implicitinis autorius) pasitiki savo skaitytoju, mano, kad jis spės sekti subtiliai besikeičiančius laiko ir kt. deiksėmis žymimus teksto elementų vingius. Atrodo, kad tekstas dar labiau, jau maksimaliai, priartinamas prie skaitytojo – ne tik kalbama pirmu asmeniu, kreipiamasi į skaitytoją tiesiogiai, bet ir subtilūs perėjimai leidžia kurti išpūdį, kad skaitytojas yra pasakotojo mintyse – užsi galvojus į prisiminimus įprastai išsileidžiama be įžangų, laisvai pereinama iš vieno laiko į kitą. Vis dėlto šis išpūdis dvilypis: kuriama iliuzija, kad su skaitytoju atviraujama (pasakotojas net parodo kūrybinę „virtuvę“, išsileidžia į slapčiausias mintis), ir kartu, kaip minėta, skaitytojas nuolat klaidinamas, vedžiamas skirtingų pasakojimo schemų labirintais. Toks rašymo pobūdis galėtų būti interpretuojamas ir kaip sąmoninga Klimo nuoroda skaitytojui į oficialaus sovietinio diskurso ypatumus, bandymas ironizuoti skelbiamus melus apie „šviesų komunistinį rytojų“, falsifikuojamą informaciją apie keliskart viršijamus penkmečio planus ir kt.⁴⁰. Vietos ir laiko deiksėmis vis bandoma akcentuoti konkretų laiko momentą ir aiškiai apibrėžtą erdvę kaip neatsiejamus nuo žmogaus patirčių. Laiko deiksės, interpretuojamos ezopiniu kodu, aktualizuoja politinį lūžį – po 1939 m. sovietų įvykdytą nepriklausomos Lietuvos okupaciją. Esmei veiksmai vietai, kaip minėta, suteikiama aiški schema, vizualus

39 Peter Stockwell, *op. cit.*, p. 18.

40 Apibūdindama Stagnacijos laikotarpį, Sprindytė teigia: „Kuo labiau stiprėjo socialinės problemos [...], tuo dirbtiniau ir ciniškiau atrodė oficialioji propaganda, viešas melas, paradiškumas. Valdžia visiškai monopolizavo žiniasklaidos priemones – jos permanentiškai transliavo optimistinių „brandaus“ socializmo paveikslą, nors padėtis kasmet blogėjo. Net oficialinis rašytojas Juozas Baltušis 1979 m. dienoraštyje išdrįso šalį pavadinti viena galingiausių pasaulio imperijų [...], kurioje nėra nieko autentiško: „Melu jau persunktas visas gyvenimas, nuo viršaus ligi apačios, kiekvienoje detalėje ir kiekviename žingsnyje...“ [...] Tuščiažodžiamą, žongliravimą frazėmis šiandien pripažįsta ano meto veikėjai: „šnekėjau, kad nieko nepasakyčiau“, konstatuoja Lionginas Šepetys.“ Žr. Jūratė Sprindytė, „Stagnacija“, in: *Sovietmečio lietuvių literatūra: reiškiniai ir sąvokos*, sudarytojai Algis Kalėda, Rimantas Kmita, Dalia Satkauskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 54–55.

pavidalas – trikampis, – padedantis akcentuoti ir kalbėjimą apie simbolinę pačios Lietuvos sienų formą, t. y. jos, kaip valstybės, išnykimą politiniame Europos žemėlapyje. Ši Klimo apysaka iš skaitytojo reikalauja įtemptos kritinės, intelektualinės minties, kad būtų spėjama sekti besikeičiančias schemas ir orientuotis skirtinguose deiktiniuose centruose, aktyvuojamuose staigiai ir be įspėjimo besikeičiančių laiko, vietos ir santykių deiksių, ir, išgvildenus ezopinį kodą, susikurti koherentišką istoriją. Apžvelgus Klimo apysakai būdingas schemas ir deikses, jų nulemtą teksto apsunkinimą vis griaujamomis, pildomomis ir perstruktūruojamomis pasaulio schemomis, atrodo, kad iš pirmo žvilgsnio klampų, neaiškų tekstą to laikotarpio skaitytojas iki galo suprastų tuo atveju, jei jį pasiektų Klimo formuluojamas ezopinis pranešimas. Analizuotoje apysakoje vaizduojamas gana ironiškas kūrėjo (pasakotojo) santykis su savo tekstu, o dėliojamus skirtingus vienos istorijos variantus, pasakotojo pasirinkimą klaidinti skaitytoją būtų galima interpretuoti kaip savitą gyvenamojo laiko situacijos interpretaciją, oficialaus sovietinio diskurso pašiepimą, norą pabrėžti, kad aklas pasitikėjimas vieno žmogaus skelbiama tiesa – pavojingas. Tai įrodo taikli frazė, tarsi pridengta kitų minčių srautu nuo paviršinio žvilgsnio, bet kartojama ir varijuojama kelis kartus, kad neprasprūstų pro atidesnio skaitytojo akis: „Juk postuluoju aš, o ne istorija“ (23). Klimo apysakos pabaiga taip ir lieka atvira, neaišku, kas iš tiesų šiems žmonėms nutiko, vadinasi, pabrėžiama, kad pasakotojas, galimai žinantis tikrąją įvykių baigtį (1950 m. žiemą jis viską stebėjo savo akimis), kaip tik nori dėlėti faktus, visi istorijos variantai atrodo vienodai įtikinami, vadinasi, bet kuriuo jų patikėjęs skaitytojas galimai apsigaua, kaip patikėjęs oficialiame diskurse pateikiamu melu apie neva realią situaciją ir „šviesų rytojų“. Galbūt Klimo apysakos tikslas ir nėra papasakoti tikrąją istoriją, tai labiau noras parodyti, kad rašytojas (Gintės ir jos žmogaus istorijos kūrėjas) laisvai gali žaisti su vadinamaisiais faktais ir tiesa, gali manipuluoti skaitytoju ir sukurti kokią tik nori istoriją. Dėl keliasluoksnių deiksių suponuojamų prasmų, perstruktūruojamų schemų galbūt neduodama pakankamai laiko geriau pažinti personažų charakterių, tačiau, atrodo, itin taikliai ir įtaigiai perduodama autentiškos patirties iliuzija – skaitytojas dėl minėtų kompozicinių, tekstinių ypatybių jaučiasi sutrikęs, gal netgi beviltiškai bandantis suprasti tekstą ir suspėti orientuotis besikeičiančiose schemose (ypač jei jis pakantus tik *sparčiai* kategorizacijai), panašiai kaip kad savo pasaulyje, savo laike jaučiasi vaizduojami personažai ir pasakotojas.

Baigiamosios pastabos

Atsižvelgus į analizuotai Klimo apysakai būdingus bruožus (sugriaunamas ir atnaujinamas pasaulio schemas-epizodus, susipynusias skirtingas laiko ir vietos deikses, neaiškias ribas tarp sapnų, vizijų ir dabarties laiko tekste ir kt.), atrodytų, jog pasitvirtina cituota Čerškutės mintis, kad intelektualiajai literatūrai priskiriami tekstai iš skaitytojo reikalauja įtemptos kūrybinės minties ir racionalaus mąstymo (kitaip nei, pvz., populiariosios literatūros tekstai, kurie dažniausiai suvokiami automatiškai, be papildomų mentalinių pastangų, vadinasi, prisiminus Tsuru teiginius, kategorizuojami *sparčiai*). Straipsnyje kelta prielaida pasitvirtino – Klimo apysaka, kaip intelektualiosios literatūros pavyzdys, nuo pirmųjų sakinių aktyvuoja *uždelstąją* kategorizaciją, kurią provokuoja specifinė autoriaus pasirinktų pasakojimo konstrukcijų suma: keliasluoksni fabula, išryškėjusi analizuojant skirtingų kategorijų deikses, nechronologiškas pasakojimas, perkuriamos ir atnaujinamos pasaulio schemas naratoriui pristatant ir komentuojant skirtingus Gintės ir jos žmogaus likimo variantus, tiesioginiai kreipiniai į skaitytoją, viena vertus, padedantys labiau įsitraukti į kuriamą pasakojimą, kita vertus, akcentuojantys istorijos fiktyvumą ir kt. Klimo tekste, priklausančiame intelektualiajai literatūrai, paliekama daug naratyvinių plyšių, kuriuos užpildyti paliekama pačiam skaitytojui, kad mentalinėje erdvėje susikurtų koherentiška istorija, papildyta iššifruotos ezopinės žinutės. Kitaip tariant, šis literatūros tipas papildomai žinutei koduoti itin parankus, formaliaisiais teksto elementais aktyvuojama *uždelstoji* kategorizacija lėtina skaitymą, paruošia skaitytoją refleksijoms, būtinoms ezopiniam pranešimui suprasti. Turint galvoje, kad ir kiti intelektualiajai literatūrai priskiriami autoriai kurti pradėjo būtent sovietmečiu, Atšilimo pabaigoje ir Stagnacijos periodu (minėti Meras, Martinkus, Kondrotas), prielaida, kad intelektualioji literatūra radosi kaip vienas būdų apeiti cenzūros reikalavimus ir aktualizuoti nepageidautas temas, pasitvirtina. Žinoma, plačiau ją pagrįsti būtini gausūs ir išsamūs tyrimai ateityje.

Gauta 2021 11 19

Printa 2021 11 30

The Problem of Intellectual Lithuanian Literature: The Case of Ramūnas Klimas

S u m m a r y

Using the approach of cognitive poetics, the author of the article analyses Ramūnas Klimas' story, *Gintė ir jos žmogus* [Gintė and Her Man]. By employing Peter Stockwell's concept of cognitive deixis, the technique of deictic transfer and aspects of schema theory in the text, the fundamental mechanisms of the construction of the story have been highlighted, which in turn, lead to the observation that the text provokes the *delayed* categorization discussed by Reuven Tsur. In the text, the deictic center of the implicit reader is being developed in different temporal and spatial dimensions using deixis of the respective categories. The interpretation is complicated by the highlighting of the textual deixis: several versions of the same story are presented, the process of the narration itself is commented, and the reader is addressed directly, which, according to Stockwell, can be understood as an attempt to destroy the reader's belief in the truthfulness of the story being told and to put them out. These formal features also determine the depth and multi-layered nature of the text. Looking at the formal elements of the text and the techniques it employs from the point of view of cognitive poetics, the story by Klimas can be viewed as an attempt to criticize the official Soviet discourse and undermine the dangers of trusting blindly the truth proclaimed by one man.

Keywords: Lithuanian intellectual literature, cognitive poetics, categorization mechanisms, cognitive deixis, schema theory, Ramūnas Klimas.
